

İbn Rüşd Perspektifinde Nurettin Topçu'nun Felsefe-Din Münasebeti

Aziz SEKMAN¹

Öz

Araştırma Makalesi

Bu çalışmamızda İbn Rüşd ve Nurettin Topçu'nu felsefe-din görüşleri ele alınıp tartışılacaktır. Felsefe-din ilişkisi sadece İslam dünyasında değil aynı zamanda 20. Yüzyılda üzerinde durulmuş olan bir konudur. İslam dünyasında felsefe-din ilişkisini *Faslı'l Makal* adlı yapıtıyla derli toplu bir şekilde ele alıp bize sunan İbn Rüşd'dür. İbn Rüşd, felsefe ve dinin sütkardeş olduğunu ikisinin amacı hakikate ulaşmak olduğunu belirtmiştir. Fakat İslam dünyasında, Gazali ön plana çıkmıştır ve İbn Rüşd arka planda kalmıştır. Bu felsefenin geri planda kalmışlığın göstergesidir. 20. Yüzyılda batılılaşmanın zirve yapmış olduğu felsefe-din ilişkisinin iki uç noktalarda olduğu bir dönemde yaşayan Nurettin Topçu, o dönemin anlayışına karşı din ve inanca yer açmaya çalışmıştır. Onun felsefe üzerine yazmış olduğu *İsyan Ahlakı* adlı yapıtında ahlak metafiziği yapmış ve felsefe-din ilişkisini ele almıştır. Topçu, felsefeyi dindar olmanın şartı olarak görmüş ve felsefe ve dini Tanrı'ya ulaşılması için birer basamak olarak görmüştür. Dindar olan her toplumun bir felsefi düşüncesi olmak zorundadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Din, İman, İsyan.

Nurettin Topçu's Philosophy and Religion in the Perspective of Ibn Rushd

Abstract

Research Paper

In this study, philosophy-religion views of Ibn Rushd and Nurettin Topçu will be discussed and discussed. The relationship between philosophy and religion is not only an issue in the Islamic world, but also in the 20th century. Ibn Rushd is the one who has taken care of the relationship between philosophy and religion in the Islamic world with a book called *Faslı sunl Makal*. Ibn Rushd pointed out that philosophy and religion were milkwomen and that the purpose of the two was to reach the truth. But in the Islamic world, al-Ghazali came to the fore, and Ibn Rushd remained in the background. This is an indication of the backwardness of philosophy. Nurettin Topçu, who lived in a period when the relationship between philosophy and religion, which was the peak of Westernization in the twentieth century, was trying to open up a place of religion and faith against the understanding of that period. In his work *The Ethics of Rebellion*, which he wrote on philosophy, he made a metaphysics of morality and examined the relationship between philosophy and religion. Topçu saw philosophy as a condition of being religious and considered philosophy and religion as one step to reach God. Every religious society must have a philosophical idea.

Keywords: Philosophy, Religion, Faith, Rebellion.

Makale Bilgileri / Article Info

Alındığı Tarih / Received 16.10.2018

Kabul tarihi / Accepted 25.12.2018

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, azizsekman0202@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3361-9160>

Giriş

İbn Rüşd (1126-1198) yılları arasında İslam dünyasında yaşamış olan en son meşşei filozofu olarak bilinmektedir. İslam kültürü ve medeniyeti ile yoğrulmuş bir kişiliğe sahiptir. Aynı zamanda Aristoteles'e yapmış olduğu şerhler ve yorumları ile Aristoteles'in en büyük takipçisidir. O, Aristoteles'in 'Tabiiyet' adlı eserine şerh yaparken ön kısımda Aristoteles'in, Yunan dünyasında en bilgeli ve akıllı kişi olduğunu, ilimlerin koruyucusu olduğunu söylemektedir. İlimlerin koruyucu olarak görmesini nedeni, ondan önce ortaya konulmuş bilim ile ilgili eserlerin Aristoteles'in eserlerin yanında kayda değer eserler olmadığını söylemektedir (Rüşd, 2015: 21). Kısacası, Aristoteles'e şerhler yazarken bile övgü ile başlaması onun Aristoteles'e olan bağlılığın büyük bir kanıtıdır. İbn Rüşd felsefesinin temel besin kaynağı Aristoteles olduğunu söylemek mümkündür. Fakat felsefe daima birikimli bir şekilde ilerlediği için İbn Rüşd'ün Aristoteles'i ilimlerin kuruyucusu olarak görmek biraz tartışmalı bir konudur. Çünkü Aristoteles, kendinden önceki ilimlerin birikimlerinden faydalanarak bir şeyleri ortaya koymuş olması hususunu göz arda edilmemelidir.

Felsefe-din ilişkisi sadece İslam dünyasında değil dört yüzyıllık bir felsefe geleneğinde her zaman ele alınmış olan bir konudur. Bu konu düşünürler tarafında kendi felsefi düşünceleri çerçevesinde şekillendirecek şekilde ele alınmış ve felsefe-din ilişkisini toplu bir şekilde bizlere aktarmamışlardır. Bu düşünce, kendi felsefi görüşlerin arasına serpiştirilmiştir. İslam düşüncesinden önceki dönemlerde felsefe-din ile ilgili bir tartışmanın yapıldığını söylemek mümkün değildir. İslam dünyasında, Felsefe-din ilişkisini ilk ele alan Kindi'dir. Sadece İbn Rüşd değil, aynı zaman da Farabi, İbn Sina, İhvan-ı Safa, İbn Bacce ve Gazali gibi düşünürlerde bu konu üzerine kafa yormuşlardır (Rüşd, 2015: 23). Felsefe-din ilişkisi, Kindi ile başlayıp Farabi'nin temelleri attığı, İbn Sina'nın temel tezleri muhafaza ettiği, Gazali ile kemale ulaşmış ve hepsini terli toplamış olarak Faslı'l Makal'adlı yapıtıyla bizlere sunan İbn Rüşd'e son söz bırakılmıştır. Fakat bu aşamadan sonra din-felsefe düşüncesi gerilemeye başlamıştır. Ancak Batı'dan gelen dini ve felsefi gelişmelerin etkisi ile tanzimat'tan sonra tekrardan canlanmaya başlamıştır (Rüşd, 2015: 58). İbn Rüşd felsefe-din ilişkisini sadece Faslı'lı Makal adlı eserinde değil aynı zaman da El- Keşf adlı eserinde de yer vermiştir. Bu esere baktığımız da halka yönelik yazılmış ve farklı zümrelere hitap ettiği için burada felsefe-dini ilişkisini bir bütün olarak görmek mümkün değildir.

İslam dünyasında, din âlimleri felsefeye yabancı değiller, felsefi konulara en yakın olanlar din âlimlerdir. İslam dünyasında büyük filozoflar din âlimlerin içinden çıkmıştır. Din alimlerin, felsefe ile uğraşmaların bir diğer sebebi ise doğru düşünce ve fiilin tespit edilmesidir. Bu amaç, hem felsefenin hem de dinin temel gayesidir (Rüşd, 2015: 64). İlk defa felsefe-din uzlaşımı noktasında felsefi düşünceye karşı gelen Gazali felsefi düşünceyi yıkmak için yazmış olduğu eserlerde felsefi düşüncelere yer vermiştir. Bu durum felsefenin dine girmesine olanak

sağlamıştır. Aynı zamanda Gazali felsefi düşünceyi yıkarken aynı zamanda ilmi düşünceyi de ortadan kaldırmıştır (Rüşd, 2015: 67-68).

İbn Rüşd'ün din felsefesi umumi felsefenin devamı olduğu için onun umumi felsefesini bilmeden din hakkındaki fikir ve yorumlarını doğru anlamamız mümkün değildir. Aristotelesçi bir yapıya sahip olan İbn Rüşd, onun takip ederek rasyonel ve realist bir felsefe anlayışı edinmiştir. Aristoteles mantığı ve yöntemi çerçevesinde ele almıştır (Rüşd, 2015: 27). Akıl ve gerçeğe bağlı olan İbn Rüşd burada Allah'ın ahrette görünmesi meselesi üzerinde durmuştur. Burada Eş'ari kelamcıları ile mutezile'nin bu konudaki görüşlerinde hareket ederek kendi görüşünü ortaya koymuştur². İbn Rüşd'e göre Eş'arilerin görüşleri gerçekliğe ters düşmektedir. İbn Rüşd mutezile'den farklıdır. Mutezile'ye göre hissi anlamında bir rü'yetin olmadığı ve herkesin mecburen kabul etmesi gereken bir şey olarak görmektedirler (Rüşd, 2015: 28).

İbn Rüşd'e göre din, tüm insanlara hitap eden, hakikati insanların anlayacağı biçimde sunan ve bu hakikati tüm toplumlarda anlatmayı amaçlayan Tanrı'dan gelen bilgi ve ya Vahye dayalı rasyonel bir disiplindir (Sürmeli, 2012: 19). Ona göre din, hukuksal ve ahlaksal bir düzenleyici yapıya sahiptir. Felsefe, dini yaşayışı taklitten kurtarıp tahkike ulaştırma konusunda önemli bir yere sahiptir. İbn Rüşd, felsefeyi bir halının motifi olarak görmektedir. Bu örüntü peş peşe gelmektedir. O, felsefe ve dini bu örüntüye benzetmektedir. Yani peş peşe gelen örüntülerin halkalarıdır. Felsefenin amacı Tanrı bilgisine ulaşmaktır (Sürmeli, 2012: 21).

İbn Rüşd felsefe-din ilişkisini tahkik bir çerçevede ontolojik bir düşünce ile temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre felsefe varlıkları, varlığa getiricileri açısından nazar etmemiz demektir. Yani felsefe, Tanrı tarafında emredilmiştir. İbn Rüşd, bu ilişkiyi Aristoteles mantık kuramı ile temellendirmeyi amaçlamıştır (Sürmeli, 2012: 24). O, felsefe-din ilişkisini sorgulama ile başlatmıştır. Şeriat felsefeyi farz kılmış mıdır? İbn Rüşd bu ilişkinin önemine vurgu yapmak için 'sanat ne kadar iyi bilinirse sanatçı o kadar tanınır' diye bir benzetme yapmıştır. Şeriat varlıkları akılla inceleme ve bunlar hakkında bilgiye sahip olamaya davet etmiştir (Sürmeli, 2012: 26). O, felsefe ve şeriat (dini) sütkardeş olarak görmüş ve mantığa büyük bir önem atfedilmiştir. İbn Rüşd'e göre akıl, kanıtlanmış felsefi bilgiyi, iman da dini gerçekleri kabul etmesi ile bütünleşmekte ve aynı şey olmaktadır. Varlık üzerine aklen nazar etmeyi, düşünmeyi şeriat farz kılmıştır. Akli kıyaslar yaparak varlık üzerine düşünmemiz farzdır. Şeriat bizi Allah'ı ve diğer varlıkları burhan yolu ile bilmeye yönlendirmiştir (Rüşd, 2015: 75). İbn Rüşd göre, Tanrı hakkında bilgi elde etmek düşünce ile mümkündür. Felsefenin görevi, varolması bakımında varolan bütün varlıkları araştırmasıdır. Bu noktada varlık hakkında bilgimiz arttıkça Tanrı

² Eş'arilere göre, "Allah hem cisim olmayacak, hem cihette bulunmayacak hem de gözle görülecek, aklın almayacağı bir şeydi" İbn Rüşd Eş'arilerin, bu konudaki düşünceleri hayali ve aslı olmayan te'villere dayanmakla suçlamıştır. Mutezile'nin bu konudaki görüşlerin bunlardan daha tutarlı ve iyi olduğunu belirtmiştir. Çünkü mutezile'ye göre Allah'ın cismi olmadığını kabullenmek ve bu bağlamda düşündüğümüz de rü'yetin (Allah'ın ahrette görülmesi), bulunması da mevcut değildir.

hakkındaki malumatımızda genişleyecektir. Varlığa dair bilgi ile Tanrı hakkındaki bilgi arasında kurulmuş olan bu yapı dinin de felsefe ve akıl temelli olduğunun çıkış noktasıdır (Taylan, 1997: 236). İbn Rüşd felsefe-din uzlaşımına giderken çoğunlukla şeriatı ön plana çıkarmıştır. Şeriat, Allah Talayı ve diğer varlıkların ancak burhan yolu ile bilinmeyi ve tanımaya tevîl etmektedir. Şeriat'ın emirleri varlığı araştırmayı zorunlu kılmış ve Bu araştırma ise ancak akli kullanmak ve diğer metotları öğrenmeyi zorunlu hale getirmiştir. Ona göre kıyas felsefenin temelinde bulunmaktadır. İbn Rüşd, felsefe ile ilgilenenlerin ya yanlış anlama ya da yanlış metot ve yöntemden dolayı sapıklığa ve yanlışla düştüğünü belirtmiştir. Fakat bu yanlışla düşmüş diye artık felsefeyi bırakıp yapmayacağı anlamına gelmemektedir. Bu yanlış yola düşmüş olanların yüzünden felsefeyi elin ters ile itmekte yanlış bir şeydir. Yanlış yola düşmelerinin nedeni felsefe değil, kişinin kendisi ile alakalıdır (Rüşd, 2015: 82-83). Felsefe- dini sükardeş olarak gören İbn Rüşd bunların kendilerine özgü ilkeleri ve temelleri olduğunu belirtmiş ve bunların birbirinden ayrı olması gerektiğini de vurgulamıştır. Bunların karıştırılmaması gerektiğini aksi takdirde yanlışlıklara neden olacağını dile getirmiştir. Yani, dini sorunları dini ilkelerle, felsefi sorunları felsefi ilkelerle ele alınacaktır. Aynı zamanda din felsefeyi hiçbir zaman dışarıda bırakmaz ve her zaman içinde barındırmıştır (Sürmeli, 2012: 29). Peygamberi filozof olarak gören İbn Rüşd, felsefe ile İslam vahyinin bir ve aynı gerçekliği amaçladığı birbiri ile birebir örtüştüğünü savunmuştur. Felsefe ve şeriat yaratışları, varoluşları ve özleri itibari ile birbirini sevmektedir (Sürmeli, 2012: 31).

Tevîl konusuna geldiğimizde, ayetlerin nasıl yorumlanacağı ve birbirinden farklı düşünce ve akıl yapısına sahip olan insanlara bunları nasıl anlatılacağı konusunda İbn Rüşd üç tür delil ileri sürmüştür. Bunlar *burhan*, *Cedeli* ve *hatabi* delillerdir. Bunları açıklamada önce İbn Rüşd'ün te'vil'i ne anladığına bakmamız, bu delilleri daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır. Te'vil, kelime anlamı olarak '*Geri dönme*' anlamına gelmektedir. Bu kelimenin anlamı, itibari ile düşünme, takdir etme, açıklama ve yorumlama gibi anlamlarda da kullanılmaktadır (Ocak, 2010: 172). İbn Rüşd *Faslu'l Makal* da hiçbir dini inkar etmemek şartıyla mantık ışığında te'vil çerçevesinde felsefenin durumunu gözler önüne sermiştir. İbn Rüşd, yukarıda saymış olduğumuz gerçek anlamı dışında mecazi bir anlama gelecek şekilde de kullanmıştır. Yani te'vilin anlamını, bir sözü hakiki delaletinden ve manasından çıkarıp mecazi delalet ve manaya götürmektir (Rüşd, 2015: 85). Ona göre yorumlama yapılırken toplumun özellikleri ya da rolüne dikkat edilmelidir. Çünkü, dini metinlerin yorumlanması yapıldığı zaman bunun sadece entelektüel yönü yok aynı zaman da siyasi ve politik yönü de olduğunu bilmemiz gerekmektedir. İbn Rüşd'e göre tevîl'in yapılması için öncelikle metin dilini iyi bilmek gerekir, daha sonra metin dili iyi bilinmesi ile beraber iyi bir yorumcu olması gerekir ve en önemli nokta ise yapılmış olan tevîl'i herkese açıklanmamasıdır. Çünkü kafalar karışa bilir ve inançların zayıflaması söz konusudur (Ocak, 2010: 174). İbn Rüşd, ayetleri yorumlama konusu da âlimleri uyarmıştır. Çünkü yapılan yanlış bir yorumlama halkı küfüre götürebilir. İbn Rüşd'e göre yorumlama konusun da yanlışla düşenlerin başında kelimciler gelmektedir. Ona göre kelimciler hem yanlış

yorumlama yapmış hem de bunu halka açıklayarak bir çıkmaza girmişlerdir (Rüşd, 2015: 28). İbn Rüşd, te'vil konusunda hem İbn Sina'ya hem de Gazali'ye karşı tenkitler yapmıştır³. İbn Rüşd'e göre Şeriatın amacı halkı umumi bilgi sahibi yapmak değil, gayesi halkı amel ve ahlak ve fazilet sahibi yapmaktır ((Rüşd, 2015: 31). İbn Rüşd insanları üç sınıfa ayırmıştır. Bazıları hakikati burhan bazıları Cedeli ve bazıları ise hatabi ile yorumlamaktadır. Burhan delili filozoflar tarafında kullanılmış olan kesin apaçık delildir. Cedeli delil kelamcılara, hatabi delil ise halka yönelik kullanılan delildir. İbn Rüşd'e göre zaten Allah Kuran'da herkesin anlayabileceği bir dil kullandığını belirtmiştir (Rüşd, 2015: 51). Sonuç itibari ile İbn Rüşd felsefe-din, akıl-nass uzlaştırmasında, idrak seviyelerden hareket ederek insanların farklı kategorilere ayırarak ileri sürmüş olduğu bu delilleri en iyi şekilde kullanmıştır. O kendi döneminde bulunan diğer din adamlarına bir tepki bir eleştiri bağlamında bu konu ele almıştır.

1. Nurettin Topçu Felsefe-Din İlişkisi

Nurettin topçu (1909-1975) yılları arasında yaşamış olan 20. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biridir. Topçu'nun ortaya koymuş olduğu eserler ile yapmış olduğu çalışmalar Cumhuriyet dönemine damgasını vurmuş ve çağdaş Türk düşüncesine katkıları olan biridir. Onun yaşamış olduğu dönem, batılışmanın zirve yapmış olduğu felsefe-dinin birbirinden bağımsız iki uç noktada olduğu bir dönemdir. Çünkü, Avrupa Rönesans ile birlikte artık varolan her şeyin bir nedene dayanması gibi bir düşünce kendini göstermiştir. Her şey artık din merkezli olmaktan çıkıp *Hümanizm* (insan) merkezli olmuştur. Bu durum kendini İslam topraklarında da göstermeye başlamıştır (Nur, 2016: 23). Topçu, o dönemde bütün bu batılışma ve pozitivizm anlayışına karşı bir inanç ortaya koymaya çalışmıştır. Onun, felsefe alanında yazmış olduğu '*İsyan Ahlakı*' adlı eseri bir doktora çalışmasıdır (Topçu, 2017a: 15). Bu eserinde Ahlak temeli bir din anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır. Yani, bir Ahlak metafiziği oluşturmaya çalışmıştır. '*İsyan*' kavramı onun felsefesinde önemli bir kavramdır. Topçu, toplumsal alanda ahlaksızlığın has safa da olduğunu belirtmiş ve ahlakı sosyal bir olgu ya da değer in ötesinde ontolojik bir ilke olarak görmüş ve felsefe sistemin önemli taşlarında biri olan düşünce ve toplumla ilişkilendirerek ele almıştır. Ahlakın bozulması ile bir yok olma ve ya çürüme meydana gelecektir. İşte bu çürümeyi ancak düşünme ve hareket etmeye başlamakla engelleyebiliriz (Bozyer, 2016: 38).

Herkes gibi Topçu'da felsefe ile ilgili görüşlerini ortaya koyarken ister istemez etkilenmiştir ve bunlardan biride Blondel'dir. Topçu, felsefi düşüncelerini ortaya koyarken Blondel'in metod ve yöntemini kullanmıştır. Fakat insan problemleri söz konusu olduğunda Topçu içinde bulunduğu toplumun inanç

³ İbn Rüşd'e göre Gazali te'vil edilmemesi gereken nasları halka te'vil etmesi hem dine hem de ilme zarar vermiştir. Gazali'nin nasları nasıl te'vil edileceğine dair eserler ele alırken İbn Rüşd nasların niçin te'vil edilmesi gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. İbn Sina'nın yapmış olduğu te'villeri anlamsız görmüştür. İbn Rüşd'e göre halkın imanı kelamcılarının imanında daha güçlüdür. Bura da hakikati herkesin anlayabileceği bir dille anlatılması gerektiği savunulmuştur

buhranlarından hareket etmiştir. İsyân, iradenin kendi içinde bulunduğu şartlara boyun eğmeyen bir baş kaldırış acısında bir harekettir (Topçu, 2017a: 19). Aleme baktığımızda varlık, düşünce ve hareket birbirinden bağımsız olmadığını görmek mümkündür. Varlık hareket noktası, düşünce kılavuz, hareket ise hayatın amacıdır. İnsanoğlu bu üçlemeden bağımsız olarak düşünülemez (Topçu, 2017b: 52). Topçu'ya göre, hareket insan ile Allah'ın terkididir. Bundan dolayı insanın hareketleri öncelikle iman ve irade olarak kendini gerçekleştirdikten sonra harekete geçmelidir. Hareket bir isyandır, Allah'a dayanarak yapılan bir isyandır. Bundan dolayı isyan etmemiş biri hiçbir zaman hareket etmemiş demektir. İsyân, ilahi irade ile bütünleşir ve gücünü ondan almaktadır. İsyân ahlakı, insanın özgür düşüncesi ve aşka teslim oluştu (Aydoğan, 2009: 441). Topçu, sosyalist, materyalist, pozitivist, pragmatizm ve determinizme karşı kendine has bir felsefe sistemi ortaya koymaya çalışmıştır. O ilgilenmiş olduğu diğer bilimlere de bu felsefe çerçevesinde bakmıştır. O felsefesini ortaya koyarken özellikle ahlak sorununu içinde bulmuş olduğu toplumun sorunları çerçevesinde ele almıştır (Topçu, 2017a: 30). Topçu'ya göre birey hayvan olmaktan toplumda sürü olmaktan ancak ahlak sayesinde kurtulması mümkündür. Ahlakın evrensel bir sorun olduğu ve bunu felsefenin temeli olan hareket metodunu kullanarak bunu dini meseleler ile birleştirme suretiyle ancak bu sorun çözüleceğini belirtmiştir (Aydoğan, 2009: 443). Topçu ahlakı farklı şekillerde ele almıştır. Ona göre ahlak, insan hareketinin metafiziğidir, ahlak dini olgudur, ahlak hayvani boyuttan insani boyuta yükselmiştir. Ahlak ilkeler dini kurallara dayanmakta ve ahlaklı olan her şey dini dayanağı vardır (Topçu, 2017a: 32). O, ahlakı dinden ayırmamıştır fakat ahlakın değişimi söz konusu olduğunda o bu değişimin insanın sahip olduğu özellikler ile unsurlardan kaynaklandığını belirtmiştir. İnsan yapısına baktığımızda hem önceden hem de sonradan kazanmış olduğu bazı unsurlar bulunmaktadır. Mesela, huy dediğimiz şey insanda önceden varolan bir şey iken alışkanlık ve terbiye sonradan kazanılmış şeylerdir (Kahraman, 2000: 81). Topçu'ya göre hem ahlak hem de felsefe cemiyetin vazgeçilmez unsurlarıdır. Çünkü felsefe her şeyden önce insana aklını kullanmasını ve içinde bulunmuş olduğu evren ve olaylara nasıl bakılacağını öğretmektedir (Topçu, 2017c: 46).

Günümüzde söz konusu Topçu olunca onun siyasi, iktisat ve özellikle sosyokültürel alanında ortaya koymuş olduğu görüşler ön plana çıkmaktadır. Felsefe-din ilişkisi alanında yapmış olduğu çalışmalar ve düşünceleri arka planda kalmıştır. Nurettin Topçu'yu, o dönemde bulunan diğer filozoflardan ayıran iki önemli tutumu bulunmaktadır, bunlar, Tavizsiz bir eleştiri rejimi ve sarsılmaz İslam tavrıdır (Birgül, 2015: 5). Topçunun yapmış olduğu açık bir din tanımı bulmak mümkün değildir. O din ile ilgili olarak dinin ne olmaması gerektiğine dair dokuz madde sıralamıştır:

“Din müsbet ilim değildir. Dinin hakikatleri deney ile açıklanamaz. Onun prensipleri vicdanın yapısına bağlıdır; ilham ve inançlarla beslenir. Din ilim olmadığı gibi ilim tarihi de değildir. İçsel deneme yapılmadıkça tefsir ve hadis de teori halinde dışımız da kalıyor. Yalnız bunların bilgisi ile dindar olunmaz. Din bir

mantık sistemi de değildir. Aklın prensipleriyle ilahi hakikatleri kavramaya çalışmak boşuna gayret olduğu gibi, aklın anlamaktan aciz olduğu dini hakikatlerin inkârı da, aklın sınırlarını bilmeyiştten ileri gelen kibirle cehalet karşılığı bir şaşkınlıktır. Din sanat da değildir. Güzel seslerle Kur"an ve mevlit okunması dindarlık ifadesi değil, belki sadece dindarlık gösteresidir. Din efsane hiç değildir. Dinin bu algısının tehlikesinden korunmak için dini hayatın, gerçek münevverlerin ve hakiki din adamlarının kontrolü altında bulunması lazım geliyor. Din hipnotize hareketi gibi bir telkin psikolojisi değildir. Gerçek dini önder hem hakikatin telkinini yapar hem de bu işte belli bir noktaya götürdükten sonra gayeye ulaşma gücünü telkin yaptığı kişinin kendi içsel denemesine terk eder. Din bir iddia değildir. Belki bir hayattır. Onda insanoğlunun kibriyle yüklü iddiaları yer almaz. Din bir dünya saltanatı değildir. Onun siyaset ile ilişkisi olamaz. Devlet adamı iktidarını değil, mesuliyetini Allah" tan aldığını bilmelidir. Din bir meslek olamaz; insanlığın cevheridir. Hepimiz din adamıyız, hep Allah yolunda olmamız gerekiyor. Bu yoldan uzaklaşanları uyarmak hepimizin işi olmalıdır" (Nur, 2016: 12-13).

Burada din kişinin içsel yaşantısına bağlı bir hadise olarak görmektedir. Aklı ise, din içerisinde ötekileştirme yapılmadan hayatın içerisinde kişinin yapacağı eylemde başvuracağı olgu olarak tanımlamıştır. Din içsel yaşantı ve bireysel yaşamda ne kadar eyleme dökülürse, birey o oranda o dini içselleştirir.

Topçu, felsefe-din ilişkisi hakkında düşündüğünde karşısına iki uç noktada olan iki görüş ile karşılaşmıştır. Bunlar felsefe-dinin bir arada olamayacağını söyleyenler ile felsefe-din arasında öze ait bir çatışmanın olmadığı ileri sürenlerdir. Bu ikinci gruptaki görüşü savunanlar İslam düşünürleridir⁴. Topçu'yu da bu ikinci gruba dahil edebiliriz. Fakat Topçu'ya göre, bu İslam düşünürleri Aristoteles'in felsefesini İslam'ın esaslarına uygulamışlardır. Bunlar İslam dinin hakikatlerini Aristoculuk temelle bulmaya çalıştığını ileri sürmüştür. Ona göre İslam felsefesi İslam'ın ufuklarında yunan felsefesinin hüküm sürmesi ve dalgalanmasıdır (Topçu, 2017b: 60). Topçu'ya göre İslam dünyası Aristoteles'in felsefesini reddetmişler ve onun kıyas yöntemini fıki da kullanılmasına karşı çıkmışlardır. Ona göre Aristoteles'e kızıp felsefeyi bütünüyle kaldıranlar piyeyi kaldırmak için yorganı yakmaya benzetmektedir. Topçu'ya göre onlar felsefeyi kaldırarak İslam düşüncesini yok etmişlerdir. Topçu burada eski felsefe sistemlerini bu güne uyarlanmasından söz etmemektedir. Ona göre bir binanın alt katı nasıl üst kata destek sağlayarak üst üste katlar yapılıyorsa, felsefe konusunda da geçmiş yabana atmamak gerektiğini vurgulamıştır. Topçuya göre felsefe ile dinin çatışması bir tarafa, felsefe dindar olmanın şartı olarak görmektedir (Nur, 2016: 22-23).

Topçu felsefe anlayışına baktığımız zaman, felsefe hakkında bir den fazla madde ileri sürmüştür. Topçu felsefeyi metafizik olarak görmüştür. Ona göre felsefe bizi yükseklerde bulunan hedeflere ulaşmamız için bir yol göstericidir (Topçu, 2017b: 61). İnsan düşünen bir varlık olduğundan dolayı bir filozoftur. İnsan

⁴ İbn Sina, Farabi, İbn Rüşd gibi düşünürlerdir. Bunlar felsefe ve din uzlaşımın da öz açısından çatışmaların olmadığı fakat kendilerine has özelliklerin olduğunu belirtmişlerdir.

düşünen bir varlık olarak filozof cümlesinde topçu, felsefe ile insan arasındaki ilişkiyi araçsal olmaktan çıkarıp varoluşsal bir duruma getirmiştir. İlk insan kendi felsefesini yapmıştır. Her dönemde her dine bir felsefi sistem ortaya konulmuştur. Her cemiyet ilahi bir felsefi düşünceye bağlıdır (Topçu, 2017c: 31). Felsefe Allah'ın kitabı olan Kuran'ı anlamamız için varolan şahsiyetimizin düşünüş biçimidir. Felsefe Kuran'ı hakkıyla en iyi şekilde anlamamızı sağlamaktadır. Yoksa başka türlü ezberleyerek geçerdik tıpkı doktorun reçeteyi batırmış olduğu suyun içmekle tedavi olacağını düşünmek gibidir. İşte bu tablo felsefesi olmayanın Kur'an anlayışıdır. Felsefe kâinatın muammasını çözdüğü gibi aynı zamanda kalbimizin mantığı ve hükümlerimizin mektebidir (Topçu, 2017b: 58).

Ahlakın kaynağı felsefedir. Aklın nasıl işleyeceğini öğreten felsefedir, hayatı bize sunan felsefedir. Felsefe bütün bilgilerimizin üzerine kurulmakla beraber hepsinden daha geniş bir yapıya sahiptir. Her ilim alanı kendi konusunda ayrı sonuçlar ortaya koyarken felsefe bu bütün sonuçların birleştiricisidir. Felsefe aynı zamanda dini inançların üstadıdır. İmanı hurafe, efsanelerden ve ibadeti kuru ritüel olmaktan kurtaran felsefedir. Felsefe insanın dini hayatı anlamlandıran şeydir. Her cemiyetin kültür hareketlerine felsefe önderlik etmiştir ve gerçek devamlı inkılapları o yaratmıştır (Topçu, 2017c: 35). Felsefe, alemi bütünüyle kavramak demektir. Ancak bu şekilde ahlaki bir yol çize bilmek mümkündür. Eğer felsefi bir görüşe sahip değilsek, o zaman ahlak adına almış olduğumuz şeyler bizi yarı yolda bırakabilir. Aynı şekilde felsefesi olmayan bir cemiyet ahlaki düzeni ve vicdanları denkleştirme konusunda sorun yaşayacaktır (Topçu, 2017b: 63). Topçu'ya göre medeniyet semalarında yükselmek için maddeyi aşan bir ahlak ideali ve bir ahlak felsefesine ihtiyacımız vardır. Bir milletin rejim yapısını belirleyen şey yine felsefedir. Bizler ancak felsefe sayesinde kalbimizin yaşadığı dini aklımız ile telkin edebiliriz. Kalp inanır, ona inanan akılda onu takip eder hayran olur ve hareketleri ile iç dünyasında bir derinleşme yolu ile Allah'a ulaşılır. Felsefe olmasa dindarlık uyanık bir rüya, bir kuruntu ve bir hastalık gibi görünecektir (Topçu, 2017b: 64).

Topçu'ya göre dinin olduğu her yede felsefe vardır. Ona göre tasavvuf İslam'ın ahlaki özünü mistik tecrübenin konusun yapan derin bir felsefe yaşantısıdır (Topçu, 2017b: 65). Felsefe, insanı sorgulamaya yani taklitten tahkike ulaştırmaktadır. İnsanın kendisini tanması ve özgürlüğünü farkına varmasını sağlamaktadır. Topçu felsefeyi toplumsal bir bağlamda da ele almıştır. Bireysel bağlamda başlayan felsefi yolculuk, hakikatin idraki olan mistik kademeye ulaştığında sadece kendisinin özgürlük ve sorumluluğu değil aynı zamanda tüm insanlığı içselleştirecek bir mahiyete bürünecektir (Birgül, 2015: 6). Topçu'ya göre, hakikat ruhun sevgilisi ve aşkın çocuğu düşündürmektir. Düşünme eylemi insan ile hakikat arasında bağı sağlayan enstrümandır. Toparlayacak olursak hakikat ruhun sevgilisidir, yani ruh hakikate âşıktır, aşk düşünmeyi meydana getiri, düşünmek felsefe yapmak demektir öyle ise ruhun hakikate yönelik aşkı felsefenin temeli ve varoluş nedenidir (Birgül, 2015: 7).

Öyleyse, Hakikati nerde aramalıyız? Sorusuna Topçu'nun verdiği cevap: *"Fikirlerimizin doğruluğu hususunda kullandığımız ölçünün darlığı, görüşümüzün darlığını doğurur. Ölçünün genişliği nispetinde hakikate yaklaşıyoruz. Hayati menfaat ve iştihalarımız, fert olan varlığımızın dar sınırları içerisinde kaldığından daima hakikatten uzaklaştırır. Bizi başkalarına doğru götüren duygular, ferdiyetimizden sıyrarak daha geniş ufuklara götürdüklerinden hakikate o nispette yaklaştırıcıdırlar. Kullandığımız hakikat ölçüsü genişledikçe hakikate o kadar yaklaşıyoruz. Bu ölçü sonsuzluk olunca, hakikate temas ederiz. İstek ve iştihalarıyla ferdi duygularından ve her türlü menfaatler sisteminden kendini kurtararak sonsuzluğun ilhamı ile düşünen insan, mutlak hakikatlere ulaşmıştır. Zira hakikat, sonsuzluğun emridir"* (Birgül, 2015: 9). Burada gözümüze çarpan ilk şey hakikatin sonsuzluğun emri olmasıdır. Kısaca, bu şu anlama gelmektedir, insanoğlu sonsuz olana yani hakikate oluşması ermesi için dünyevi şeylere sırt çevirmez. İnsan ne kadar sonlu olandan uzaklaşırsa, yüz çevirirse o kadar sonlu olana ulaşacaktır. Bunun için birey tutku ve isteklerini ön plana çıkarmayacak, çıkardığı zaman sonsuz olandan yani hakikatten uzaklaşacaktır. Burada sonsuzluk ile aşk aynı kategoride değerlendirmekte ve ikisi de irrasyoneldir.

Topçu, felsefe (düşünce) ile din (inanç) arasında bir ilişkinin olduğunu ve imanı oluşturan akla-aşkın olanın özünü görmüştür. Fakat onun, *"Dinin özüne dalmak için akli feda şarttır. (Mevlana) 'Mustafa'nın önünde akli kurban et!' diyor. Bu yol aşkın yoldur. Onu ancak aşk ile anlayabiliriz. Kendisinin varlık denizini aşk ile geçişini şöyle anlatmaktadır (Mevlana): 'Mızrak kalkanı nasıl delip geçerse, gecelerle gündüzlerden öyle geçtim. Bu yüzden bütün şeriatlar, dinler bence bir. Yüz binlerce yıllar bir an"* (Birgül, 2015: 10). Bu sözleri, felsefe ile din arasında bir sınır çizildiğinin göstergesidir. Topçu'nun mistik bir yapıya sahiptir. Fakat o iman akıl karşıtı olduğunu savunan fideizme karşıdır. Ona göre, akıl ve kalbin alan ve işlev bakımında farklılık gösterse bile akıl ile kalp ve iman ile düşünce arasına kesinlikle bir karşıtlık söz konusu değildir. Çünkü ona göre iman algılama ve akıl yürütme çerçevesinde belirgin bir hareket olan İnançın bir uzantısı ya da sürekliliğidir (Birgül, 2015: 11). Burada şunu çıkarmak mümkündür iman ile inanç arasında mahiyet değil derece farkı vardır. Bir inancın iman derecesine gelmesi için ruhun süreklilik içinde olması demektir. Bu insancın sürekli oluşu felsefe anlamında imandır. Yani inancı iman derecesine yükselten felsefedir. İnançın sürekli olması ve hayatını sahip çıkan biri iman seviyesine yükselmektedir (Birgül, 2015: 12).

Felsefe yolu ile inancı iman derecesine yükselmesi gibi aynı zaman da sürekliliğin devam etmesi tüm ruhu sarmış olan bu iman'da aşk'tır. Yani burada iman ve aşk aynı şeydir. Topçu dini bir teslim ediş olarak görmektedir. Yani maddi varlığın ruhi varlığa teslim edişe din demektir. Teslim ediniş bir aşk ise, bedeninin kendisini ruha bırakması dindir. Hem beden hem de ruh kendisini sonsuz olan yani Tanrı'ya teslim olması ise imanın son noktası olan Mistik ortaya çıkmaktadır. Yani burada mistik dini incelemektedir (Birgül, 2015: 13). Daha iyi anlaşılması adına toparlayacak olursak, fenomenal alemde bulunan inanç iman derecesine yükselmesi için bir sürekliliğin olması gerekir ve bu süreklilik felsefedir. Yani felsefe yolu ile

inanç iman derecesine yükselmektedir. Burada Topçu iman ve aşkı aynı anlamda kullanmıştır. Dinin tanımını yaparken, maddi olanın yani bedenın kendisini ruha teslim etme olarak yorumlamıştır. Beden ruha teslim olunca din ortaya çıkıyor, beden ve ruh ikisi birlikte kendisini sonsuz olan yani Tanrı'ya teslim edişte ise imanın son noktası olan mistik ortaya çıkmaktadır.

Ona göre mistiklik tek Tanrı'lı dinlerde bulunmakta ve dini iman Tanrı mevcudiyetine imandır. İmansızlık ruhun kainat ile olan bağların kopmasıdır. Aşkın olan Ben'in, hakikate ulaşmayı sağlayan ve mistik duruma götüren din arasında felsefe bulunmaktadır. Topçu'ya göre iman ile akıl birbirine zıt olan şeyler olmadığı gibi birbirini dışlamak gibi bir durum söz konusu da değildir (Gündoğan, 2014: 227). Topçu'ya göre, mistiklik dinden önce gelmektedir. Bun bütün semavi dinlerde aynıdır. İslam dünyasında Hz. Muhammed'e Vahyi'nin mistik yaşantıları ile birlikte geldiği ve ardında İslam tasavvufunda Kur'an gelmiştir. Topçuya dini tecrübenin nasıl yaşandığını sorduğumuz o, bunu Allah'ın suru ve ibadet psikoloji çerçevesinde açıklık getirmiştir. Burada dini tecrübeyi kalbin bilgisi ile açıklamıştır. Akıl bazen mükemmel şeyler ortaya koya bilir fakat yaratıcı ve kurtarıcı olması mümkün değildir. Dini tecrübenin sınırı ilahi irade ile iştirak noktasıdır. Topçu'nun İsyah Ahlakı adlı yapıtı Hallacı Mansur'un "En'el-hakk" sözü üzerine inşa edildiğini söylemek mümkündür (Kök, 2000: 87). Fakat bu yorum konusunda farklı düşünceler ileri sürmüştür. Kimine göre Topçu "En'el-hakk" sözünü yanlış anlamış e yorumlamış k,imine göre doğru yorumlanmıştır.

Burada dikkatimizi çekmesi gereken nokta iman, algı ve felsefe olmadan kavranamayacağı noktasıdır. İnanç akıl dışı değil ve iman da özü gereği akıldan ayrı değildir. Felsefe aracılığıyla benliğe yönelmiş olan insanlar kendi ve evrenin farkına varması ve hakikati kavramasını sağlamaktadır. Topçu'ya göre duysal, akli ve nihayet kalbi insanı hakikate ulaştıran merdivendir. İnsan duyularda akla, akıldan kalbe ve ilhama yükselmektedir. Topçu tabiatı Allah'a ulaşmak için var olan merdiven olarak görmektedir. Bilim ve felsefe ise bu merdivenin basamaklarıdır. Topçu için felsefe demek metafizik demektir. Metafizik ise, aklın kainata asılması, onu bütün olarak kavramasıdır. Metafiziksizlik demek aklın ortadan kalkması demektir (Birgül, 2015: 16-18). Topçu dini Hegel gibi ereksel bir durak olarak, felsefeden sonraki uğrak (yol üstünde bulunmak) olarak Tanrı'ya ulaşma sisteminde önemli bir yere sahiptir. Topçu sisteminde din felsefeden sonra gelmekte ve felsefe oranla daha fazla bir derinliğe sahiptir. Çünkü Topçu'ya göre aşk olan din, Tanrı'ya ulaşma konusunda hem felsefi hem de vicdani boyutu kendisinde barındırmaktadır. Ona göre yaşam sadece akıl ile sağlanmaz, bunun yanı sıra Aşk ve kalpte olmalıdır. Bunlardan biri eksik olduğunda diğerleri işlevini yerine getirememektedir (Bozyer, 2016: 61).

2. Karşılaştırma Kritiği ve Aşamaları

Topçu felsefe-din ilişkisinde felsefeyi metafiziksel olarak kabul etmiş ve her şeyin temeline koymuştur. Tanrı'ya ulaşma konusunda bir merdiven düşünürsek ilk basamak felsefe ve ondan sonra din yerleştirmiştir. Topçu'nun deyimiyle, dindar

olan herkes bir felsefi düşünceye sahip olacaktır. Topçu, için herkes felsefeci ya da dindar olamaz. Sanki sadece düşünebilen felsefi düşünceye sahip olan insanların dinle uğraşması gerektiğine işaret etmiştir. İbn Rüşd ile mukayese ettiğimizde İbn Rüşd dinde yorumlama kısmına baktığımızda o da herkesin felsefeci olamayacağı vurgusunu yapmıştır. Bütün insanların burhandan anlamayacağı ve bunların anlaması için Cedeli ve Hatabi delillerin kullanmasını gerektiği belirtmiştir. Fakat felsefeci olmayan insanların yani halkın dini anlaması noktasında Topçu bir çözüm getirmemiştir. İbn Rüşd ise halka hitap etmesi açısından yorumlama ve hatabi delilini ileri sürmüştür. Bu gün halen bu uzlaşma sıcak bakmayan kitlelerin olması, o dönemde ve dönemin şartlarını düşündüğümüzde normal bir tutum olduğunu söylemek mümkündür. İbn Rüşd, Aristoteles ve Meşaa'i bir gelenekle bu konu ele alırken, Topçu, Bergson, Pascal ve Mistik bir çerçevede konuları ele almıştır. Rüşd, kendi döneminde bulunan diğer din adamlarına karşı felsefe-din ilişkisinin savunmasını yaparken, Topçu o dönemin Pozitivizm anlayışa karşı dinin savunuculuğunu yapmıştır.

Sonuç

İslam düşünce tarihinde Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkmış olan ihtilaflar akıl ile dini karşı karşıya getirmeye neden olmuştur. Bu durum İslam dünyasının düşünsel olarak gelişmesine engel olmuştur. Fakat o dönemde akıl sahibi olanlar bu tuzağa düşmeyip akıllarını kullanıp bu engeli aşmışlardır. İşte bunlardan biride İbn Rüşd'dür. Onun, ortaya koymuş olduğu felsefe-din ilişkisi halen günümüzde varlığını sürdürmektedir. İbn Rüşd'den öncekilerde bu konuyu ele almışlar fakat üstü kapalı ve kendi felsefi düşünceleri ile yoğurmuş bir şekilde verilmiştir. İbn Rüşd "*Fasl'ül Makal El-Keşf an minhaci'l-edile*" adlı eserinde felsefe-din ilişkisini geniş bir şekilde ele almış ve tartışmıştır. İslam dünyasında felsefe-din ilişkisini en iyi şekilde kuran ve ortaya koyan odur. O, dini inkar etmemek şartıyla akıl ve mantık perspektifinde felsefe-din ilişkisini savunmuştur. Aynı zamanda o bir tarafta bunu yaparken diğer tarafta İslam düşüncesindeki bu konuya yönelik ön yargısını kırmaya çalışmıştır. İbn Rüşd göre felsefe ile din sütkardeşler. Bir hakikatin iki yüzüdür ve ikisini amacı bizi hakikate ulaştırmaktır. Bunlardan her hangi birinin diğerini dışlaması söz konusu bile değildir. İbn Rüşd, özellikle tevil konusunda dikkatli olunması gerektiğini, yapılacak yanlış bir yorumlama insanları dinsizliğe sürükleyebileceği konusunda uyarıda bulunmuştur. Ona göre din, insanların akıl tetkiki ile varlıklar hakkında bilgi sahibi olmaya davet ederken, felsefe dinin ön gürmüş olduğu şekilde varlıklar Allah'a nasıl delalet ettiklerini araştırmaktır.

Nurettin Topçu ise 20.yüzyılda yaşamış bir felsefeci, siyasetçi iktisatçı ve toplumbilimcisidir. Onun yaşamış olduğu dönem materyalizmin-pozitivizmin zirve yapmış olduğu felsefe ile dinin iki uç noktada olduğu bir dönemdir. Topçu, pozitivizme karşı yani batılaşmanın başat olduğu bu dönemde dini inanca yer açmaya çalışmıştır. Ahlak alanında doktora yapan ilk Türk'tür. *İsyan ahlakı* onun doktora konusuydu ve burada bir ahlak metafiziği oluşturmaya çalışmıştır. Felsefeyi

metafizik olarak topçu din konusunda belli bir tanım yapmamış fakat neyin din olmayacağını dokuz maddeden oluşacak şekilde ele almıştır. Bu arada Topçu mistik biridir. Topçu'ya göre, aşkın olan 'ben'in, hakikatle buluşmasını sağlayacak mistik deneyime götüren 'din' arasında 'felsefe' bulunmaktadır. Felsefi her şeyin temeline yerleştirmiştir. Ahlakın kaynağı felsefedir, hayatı bize sunan felsefedir. Aklımızı nasıl kullanacağımız, toplum rejiminin nasıl olacağını belirleyen felsefedir. Felsefe sayesinde kalbimiz yaşadığımız dini aklımıza telkin eder. Ona göre akıl ve kalbin alan ve işlev bakımında farklılık gösterse bile akıl ile kalp ve iman ile düşünce arasında kesinlikle bir karşıtlık söz konusu değildir. Çünkü ona göre iman algılama ve akıl yürütme çerçevesinde belirgin bir hareket olan İnançın bir uzantısı ya da sürekliliğidir. Süreklilik felsefi bir sürekliliktir. İnanç felsefe sayesinde iman derecesine yükselmektedir. Topçu, dini bir teslim ediliş olarak görmektedir. Bedenin ruha teslim olmasına din demiştir. Beden ve ruh birlikte sonsuz olana yani Tanrı'ya teslim olmaya ise imanın son noktası olan mistik ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Birgül, M. (2015), "Nurettin Topçu'da Felsefe-Din İlişkisi Problemi", Beytulhikme Uluslararası Bir Felsefe Dergisi, C: 5, S: 1, 24.
- Genç, A. ve Genç, Ö. (2016), "Psikobiyografik Bir İnceleme: İbn Rüşd", International Journal Of Social Science, S: 44, 443-452.
- Gündoğan A. O. (2014), "Ahlak Filozofu Olarak Nurettin Topçu", (Türk Dünya Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanlar Buluşması, 225-230.
- Hüseyin, A. (2009), "Ahlak Filozofu ve Hareket Adamı Olarak Nurettin Topçu", Atatürk Üniversitesi Araştırmalar Enstitüsü Dergisi, C: 16, S: 40, 439-462.
- Kahraman, H. (2000), Nurettin Topçu'nun Ahlak Felsefesi, Dergâh Yay, İstanbul.
- Kök, M. (2000), "Temel Problemler Çerçevesinde Nurettin Topçu'da Din Felsefesi", Dini Araştırma Dergisi, C: 3, S: 7, 83-92.
- Nur, F. S. (2016), "Nurettin Topçu'nun Din Anlayışı", Ankara Üniversitesi, Seminer, 29.
- Nurettin, T. (2017a), İsyah Ahlakı, Dergâh Yay, İstanbul.
- Nurettin, T. (2017b), Yarınki Türkiye, Dergâh Yay, İstanbul.
- Nurettin, T. (2017c), Felsefe, Dergâh Yay, İstanbul.
- Ocak, H. (2010), "İbn Rüşd'de Te'vil Anlayışında Metodoloji Sorunu", Marife, C: 10, S: 3, 171-198.
- Rüşd, İ. (2015), Felsefe ve Din İlişkileri Faslu'1 Makal El-Keşf an Minhaci'l-edille, çev. Süleyman Ulu dağ, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Sürmeli, S. M. (2012), "İbn Rüşd'de Din Felsefe İlişkisi." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi.

- Taylan, N. (1997), İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul.
- Ünal, B. (2016), “Kültür Dünyamızın Mimarları: Hasan Şen, Nurettin Topçu’nun Türk Düşüncesindeki Sıra Dışı Yönü”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 35-68.